

PROFESIJOS PASIRINKIMO RACIONALUMAS KAIP PSICHOPEDAGOGINĖ PROBLEMA

Racionaliu mes laikome tokį profesijos pasirinkimą, kuris vyksta asmenybei pažįstant (įsisąmoninant) pagrindines savo ir pasirenkamos profesijos savybes bei jų atitikimo lygius, ir prognozuojant būsimos profesinės veiklos perspektyvas. Profesijos pasirinkimo racionalumas (kartais vartojamos sąvokos „sąmoningumas“, „tinkamumas“, „pagrįstumas“ ir pan.) visada buvo aktualus, tiriant profesinio apsisprendimo ir profesinio orientavimo problemas, tačiau pažymėtina, kad tarybinės santvarkos metais atlikti tyrimai daugiau ar mažiau į pirmą planą kėlė „visuomenės užsakymą“, „valstybinį gamybos vystymo ir kadro planavimo būtinumą“ ir pan., o ne besirenkančios asmenybės autonomiją, kas tiesiog prieštarauja profesijos fenomeno esmei, nes „profesija yra verslas, implikuojas platų kokios nors žinojimo šakos pažinimą, įgytą ilgesnių studijų dėka, jų pritaikymą praktikoje, palydimą pašaui ir jo jausmams“ (išskirta mano – R. P.) (1, p. 78). Mūsų manymu, profesijos pasirinkimo racionalumas yra susijęs su pagarba kiekvienos asmenybės iniciatyvai ir siekimams, ir yra reikšmingas dėl to, kad racionaliai pasirinkęs profesiją žmogus gali veikti pilnavertiškiau panaudodamas savo galimybes ir tuo teikdamas daugiau naudos ir pasitenkinimo sau ir visuomenei. Be to, grįžtant prie laisvos konkurencijos profesinėje atrankoje, didesnes perspektyvas turės būtent labiau autonomiškos ir iniciatyvios, mėgstančios savo darbą asmenybės. Pažymėtina, kad panašių nuostatų laikėsi ir pirmieji Lietuvoje profesijos pasirinkimo tinkamumo problemas iškėlę mokslininkai J. Šimkus, K. Paltarokas, E. Petkevičiūtė ir kt. (2), jomis remiamasi ir šiuolaikiniame profesiniame orientavime ir konsultavime D. Britanijoje, JAV ir kt. šalyse (3).

Iki pastarojo meto Lietuvoje daugiau tyrinėti bendrojo lavinimo mokyklų moksleivių profesijos pasirinkimo racionalumo lygiai. Štai prof. L. Jovaiša, apklausęs aštuntų klasių mokinius, padarė išvadą, kad tik maždaug pusės jų profesijos pasirinkimą galima laikyti tinkamu. (Tinkamu laikytas toks profesijos pasirinkimas, kuris pagrįstas: 1/ žiniomis apie profesiją, 2/ žiniomis apie išsirinktosios profesijos reikšmę ir poreikį liaudies ūkiui, rajonui, 3/ interesų, potraukių arba teigiamomis emocijomis tai veiklai, 4/ teisingu savo psichinių ir fizinių jėgų – pažangumo, gabumų, sveikatos ir pan. – įvertinimu, 5/ teisingu

ekonominių galimybių įvertinimu"). (4, p. 125–126). Likusios moksleivių dalies profesinis apsisprendimas laikytas netinkamu ir koreguotinu.

Prof. S. Kregždė savo tyrimų išvadose yra konstatavęs, kad moksleivių profesinės nuostatos būna skirtingo įsisąmoninimo lygio, nemaža dalis moksleivių gana menkai pažįsta save ir pasirenkamą profesiją, dažnai tas pasirinkimas būna giliau neapgalvotas ir nepastovus (5, p. 50). H. Galkytė, ištyrusi 400 bendrojo lavinimo mokyklos abiturientų, nustatė, kad apie 60% apklaustųjų lygis savianalizės, profesinio kryptingumo ir profesijos pasirinkimo klausimais yra labai žemas (6).

Aukštųjų mokyklų studentų profesijos pasirinkimo racionalumas Lietuvoje mažai tyrinėtas, daugiau dėmesio skirta tik studentams-pedagogams. Štai V. Voveris, pabrėžęs būtinybę pakeisti iki šiol egzistavusią pas mus studentų atrankos į pedagogines specialybes praktiką, kurios išdavoje vis daugėja atsitiktinių ir nesiejančių savo profesinės ateities su pedagoginiu darbu studentų, siūlo kandidatų į pedagogikos studentus paieškoje ir atrankoje daugiau nei iki šiol remtis sąmoningu asmenybės pasirinkimu, skatinti ir padėti jaunimui sąmoningai (=racionaliai) pasirinkti profesiją (7, p. 1–5).

Vis tik tarp studentų atsitiktinumų renkantis profesiją pastebima žymiai mažiau, nei tarp bendrojo lavinimo mokyklų moksleivių: G. Ryčkovos duomenimis, tokių atvejų pasitaiko apie 24% (8, p. 36). J. Malleson'as, apklausęs vieno Londono universiteto koledžo studentus, randa 15,4% atsitiktinai ten patekusių (9, p. 78).

Mūsų tyrimo tikslas buvo surasti metodus, kurie leistų nustatyti Lietuvos jaunimo profesijos pasirinkimo racionalumo lygius, o radus silpnesnes profesijos rinkimosi proceso grandis pasiūlyti pedagogines priemones profesijos pasirinkimo racionalumui pagerinti. Pradėjus tyrimus buvo susidomėta Japonijos ir Amerikos mokyklose naudojama moksleivių mokėjimų rinktis profesiją diagnostine metodika „Fukujama-test“ (sutrumpintai „F-test“) (10–14). Ji sudaryta remiantis nuostata, kad „individas negali visiškai realizuoti savo galimybių ir jaustis laimingu, jei jis nepatiria pasitenkinimo darbu. O pasitenkinimas darbu didele dalimi priklauso nuo žmogaus sugebėjimų pasirinkti užsiėmimą, pilnai atitinkantį asmenybės poreikius, interesus, siekimus, o taip pat fizinės galimybes, kurios atsiskleidžia darbo pasaulyje“ (12, p. 10). Profesijos pasirinkimas šioje metodikoje suskaidytas į keletą atskirų komponentų: tirinama 1/ kiek moksleivis pažįsta ir kaip vertina savo asmenybės savybes;

2/ kiek pažįsta profesijos, kurią renkasi, ypatybes; 3/ kaip vertina savo asmeni-
nių savybių atitikimą profesijos reikalavimams; 4/ kokį praktinį patyrimą turi
pasirenkamoje profesijoje. Pagal šią metodiką gauti duomenys leidžia įvertinti,
kiek racionalus yra moksleivio profesijos pasirinkimas ir nustatyti, kur rei-
kalinga pedagoginė pagalba, jei pasirinkimas pripažįstamas koreguotinu.

Sudarydami metodiką savo moksleivių ir studentų profesijos pasirinkimo
racionalumo tyrimams, mes adaptavome „F-test“, kiek daugiau pakeisdami tik
IV-ąją metodikos dalį, kur, nepasitenkindamas vien sąmonės lygyje atliekamu
profesijos pasirinkimu, Fukujama įveda praktinio moksleivių susipažinimo su
pasirenkama profesija lygio nustatymą, kuris remiasi moksleivių gautais įver-
tinimais už mokykloje atliktus darbus (per 3 metus VII–IX kl. japonų moks-
leiviai išbandė save 16-jė darbinės veiklos sričių: augalininkystė, kanceliarinis
darbas, darbas su technika ir kt.). Kadangi mūsų mokyklų programose tokie
užsiėmimai nenumatyti, praktinį moksleivių susipažinimą su pasirenkama
profesija mes pabandėme nustatyti pagal tokią schemą: 1) kiek moksleivis su-
žinojo apie pasirinktą profesiją iš radijo ir televizijos laidų bei iš specialios li-
teratūros; 2) kiek yra stebėjęs pasirinktos profesijos atstovų darbą; 3) kiek yra
pats dirbęs darbą, artimai susijusį su besima profesine veikla; 4) kiek ir kokių
konkrečių pasiekimų turi artimoje pasirinktai profesijai veikloje. Atsakymai į
šiuos klausimus (išskyrus ketvirtąjį, kur prašoma atsakyti išsamiau) pateikia-
mi vertinant 5 balų sistema. Taip pat moksleiviai nurodo bendrojo lavinimo
mokyklos atestato pažymius iš profilinių mokomųjų dalykų bei atestato paży-
mių vidurkinį balą. Praktinio susipažinimo su pasirinkta profesija indeksas
apskaičiuojamas pagal tokią formulę:

$$P = \frac{\begin{array}{c} \text{Susipažinimo su} \\ \text{profesija vertinimų} \\ \text{suma} \end{array} + \begin{array}{c} \text{Profilinių mokomųjų} \\ \text{dalykų vertinimų} \\ \text{suma} \end{array} + \begin{array}{c} \text{Atestato pažymių} \\ \text{vidurkinis balas} \end{array}}{\text{Maksimali balų suma}} \times 100$$

Šis ir kiti trys – savęs pažinimo ir vertinimo, informuotumo apie pagrindi-
nes profesijos savybes ir savo bei profesijos ypatybių atitikimo indeksai ap-
skaičiuojami „F-test“ matematinių veiksmų pagalba ir gaunamas bendras
profesijos pasirinkimo racionalumo indeksas. (Išsamesnį aprašymą žr. 12, 13).

Šiame straipsnyje pateikiame kai kuriuos duomenis apie moksleivių – kan-
didatų į Klaipėdos universiteto Humanitarinių ir gamtos mokslų fakulteto fi-

lologijos studentus profesijos pasirinkimo racionalumo tyrimus, kurie buvo atlikti 1991 m. kovo-liepos mėn. Apklausta 60 moksleivių ir tiek pat jų mokytojų. Pasirinkdami pradiniam tyrimui būsimų studentų – filologų grupę mes spėjome, kad čia profesijos pasirinkimo racionalumo lygis turėtų būti aukštas, ir su šios grupės duomenimis būtų galima lyginti kitų specialybių studentų ar moksleivių grupių profesijos pasirinkimo racionalumo tyrimų rezultatus.

Pirmiausia buvo tiriamos kandidatų ir studentus savęs pažinimo ir vertinimo ypatybės. Tam moksleiviai turėjo įvertinti 5-ių balų sistema 40-ies savo savybių pasireiškimo lygį. Moksleivių vertinimai lyginti su buvusių jų mokytojų pateiktais tų pačių savybių įvertinimais. Nustatyta, kad būsimieji studentai gana aukštai vertina daugumą savo asmenybės savybių: dažniausias įvertinimas Mo-4,4 balo (iš 5-ių galimų), atskirų savybių vertinimų vidurkiai išsidėsto tarp 4,85 ir 2,32 balo. Aukščiausiai moksleiviai vertina šias savo savybes: 1) girdėjimas (4,92 balo); 2) noras dirbti su žmonėmis, kalbos aiškumas (po 4,78); 3) įvairovės veikloje mėgimas (4,69); 4) žingeidumas (4,64); 5) vaizduotė (4,59). Žemiausius įvertinimus moksleiviai pateikė šioms savo savybėms: 1) sugebėjimas tapti lyderiu (3,25); 2) drąsumas (3,89); 3) darbštumas (4,0); 4) sugebėjimas organizuoti kitų žmonių veiklą (4,03); 5) valios tvirtumas, pasitikėjimas savimi (po 4,05). Mokytojai pateikė aukščiausius įvertinimus toms pačioms trimis savybėms (noras dirbti su žmonėmis, girdėjimas, kalbos aiškumas), kurias aukščiausiai vertina ir patys moksleiviai. Mokytojai ypač aukštai vertina ir moksleivių nuoširdumą (4,81), moksleivių vertinimas 4,63 bei visuomenės normų laikymąsi (4,8; 4,52). Žemiausiai mokytojai vertina šias moksleivių savybes: 1) sugebėjimas tapti lyderiu (4,05); 2) sugebėjimas organizuoti kitų žmonių veiklą (4,27); 3) pomėgis rizikuoti (4,12); 4) greita orientacija netikėtose situacijose (4,29); 5) regėjimas (4,35).

Pastebėjome, kad moksleivių ir mokytojų pateikti tų pačių savybių vertinimai apie 60% atvejų sutampa. Pvz. ypač artimi moksleivės S.G. ir jos mokytojos M.S. iš Tauragės I vid. mokyklos vertinimai (vidurkinis visų savybių įvertinimo balas atitinkamai 4,62; 4,62); J.K. ir jos mokytojos V.K. iš Naujamiesčio vid.m-los (4,7; 4,58); V.Z. ir jos mokytojos N.B. iš Klaipėdos VI vid.m-los (4,57; 4,58) ir kt. Imant atskirų savybių moksleivių ir mokytojų pateiktus vertinimus, pastebėta, kad jie panašiausi vertinant: 1) girdėjimą (atitinkamai 4,92; 4,92); 2) sugebėjimą planuoti savo veiklą (4,49; 4,49);

3) mąstymo savarankiškumą (4,52; 4,56); 4) pomėgį rizikuoti (4,12; 4,17); 5) įvairovės veikloje mėgimą (4,69; 4,63).

Apie 40% atvejų moksleivių ir mokytojų vertinimai skiriasi, mokytojų vertinimai vidutiniškai 0,2 balo yra aukštesni už moksleivių pateiktus savo savybių įvertinimus. Štai Šilutės III vid.m-los moksleivio M.B. pateikti 26-ių savo savybių vertinimai skiriasi vienu ar dviem balais nuo jo mokytojos A.M. vertinimų (bendras visų asavybių vidurkinis vertinimas lygus atitinkamai 2,32 ir 4,55 balo). Gana didelis skirtumas tarp G.S. ir mokytojos A.J. iš Palangos I vid.m-los vertinimų (3,82; 4,76), M.N. ir mokytojos A.R. iš Klaipėdos XV vid.m-los vertinimų (3,82; 4,75). Didžiausi skirtumai pastebėti moksleiviams ir mokytojams vertinant šias savybes: 1) sugebėjimas tapti lyderiu (3,25; 4,05); 2) darbštumas (4,0; 4,69); 3) drąsumas (4,42; 3,98); 4) sugebėjimas reikšti savo mintį raštu (4,28; 4,70); 5) valios tvirtumas (4,42; 4,05). Kartais moksleivio ir mokytojo pateikti tos pačios savybės vertinimai skiriasi net trim ar keturiais balais ir neaišku, kuris vertinimas yra teisingesnis. Prof. A. Jacikevičius yra tyrinėjęs Konservatorijos Klaipėdos fakultetų studentų-lituanistų savęs vertinimo ir nuostatų savo asmenybės vertintojų atžvilgiu ypatumus. Nustatyta, kad savo ir kitų grupės narių tų pačių savybių vertinimai visais atvejais skiriasi, ir, kad studentai mano, jog teisingiausiai juos vertina tėvai ir draugai, ir tik trečioje vietoje pagal vertinimų teisingumą atsiduria pedagogai (15, p.9–11). Tačiau Fukujamos metodikoje atsižvelgiama tik į pedagogų vertinimus, matyt, laikant, kad jie turi specialų psichologinį-pedagoginį pasirengimą ir po ilgalaikių moksleivių stebėjimų gali juos adekvačiai vertinti.

Mūsų apklaustų moksleivių – būsimųjų studentų savęs vertinimo indeksai išsidėstę tarp 77,7 ir 96,8 balo (iš 100 galimų), $\bar{x}=86,2$, $\sigma=\pm 4,2$ balo. Pastebėtas aukštas koreliacijos tarp moksleivių savęs pažinimo ir vertinimo ir profesijos pasirinkimo racionalumo lygis ($r=0,98$).

Tiriant moksleivių informuotumą apie pasirinktą profesiją jie turėjo išrinkti iš pateikto sąrašo dešimt savybių, kurias laiko svarbiausiomis humanitarinių profesijų darbuotojams. Ekspertų vertinimais buvo sudarytas savybių sąrašas-etalonas, su kuriuo lyginti būsimųjų studentų atsakymai. Moksleivių išskirtas ir ekspertų sudarytas savybių dešimtukas sutampa 50%: abeji mano, kad humanitarinių profesijų darbuotojams labiausiai reikalingos kūrybingumo, noro dirbti su žmonėmis, nuoširdumo, interesų įvairiapusiškumo ir jūmoro jausmo savybės. Tačiau į būsimųjų studentų sudarytą modelį nepateko

darbštumo, pomėgio daug skaityti, vaizduotės, mąstymo savarankiškumo ir sugebėjimo reikšti mintis žodžiu savybės, išskirtos ekspertų. Informuotumo apie svarbiausias profesijos savybes indeksas svyruoja tarp 10 ir 70 balų (iš 100 galimų), $\bar{x}=42,5$; $\sigma=\pm 12,9$ balo. Dauguma apklaustųjų (57,1%) teisingai nurodė mažiau nei penkias svarbiausias profesijai savybes.

Pastebėta, kad kuo geriau moksleivis žino svarbiausias pasirinktos profesijos ypatybes, tuo aukštesni yra jo atitinkamų savo savybių įvertinimai. Iš svarbiausių humanitaroms reikalingų savybių ir moksleiviai, ir mokytojai aukščiausiai vertina norą dirbti su žmonėmis, nuoširdumą, vaizduotę, pomėgi daug skaityti, mąstymo savarankiškumą. Žemiausius įvertinimus iš svarbiausių humanitaroms savybių moksleiviai davė sau vertindami darbštumą (4,0) ir kūrybingumą (4,38); mokytojai iš svarbiausių savybių humanitaroms žemiausiai vertino savo moksleivių jumoro jausmą (4,37), mąstymo savarankiškumą ir interesų įvairiapusiškumą (po 4,56).

Praktinio susipažinimo su profesija lygių tyrimas parodė, kad daugiausia informacijos apie pasirinktą profesiją moksleiviai yra gavę studijuodami profesinę literatūrą bei stebėdami specialias televizijos ir radijo laidas. Dauguma mūsų apklaustųjų yra stebėję pasirinktos profesijos atstovų darbą, kiek mažesnė dalis yra išbandžiusi savo jėgas artimoje profesijai veikloje (mokykloje per pamokas pavadavo mokytoją, lankė teatro, etnografijos studijas ir pan.). Pokalbių su studentais metu išryškėjo didelis jų tėvų-pedagogų vaidmuo profesijos pažinimo ir pasirinkimo srityje. Ir vis tik būsimeji filologai gana žemai vertino savo patyrimą pasirinktoje profesijoje pirmiausia dėl to, kad jautėsi nepakankamai informuoti apie lituanisto-režisieriaus ir etnologo specializacijas, jų studijų ir būsimos darbinės veiklos ypatumus.

Bendras moksleivių-kandidatų į filologijos studentus profesijos pasirinkimo racionalumo indeksas svyruoja 53,8 ir 85,6 balo ribose, $\bar{x}=75,4$; $\sigma=\pm 5,6$ balo. Taigi, apie 75% mūsų apklaustųjų moksleivių profesijos pasirinkimą galima laikyti pakankamai racionaliu. Šie moksleiviai gana gerai pažįsta ir adekvačiai (lyginant su mokytojų nuomone) vertina save, gerai žino pasirinktos profesijos ypatybes, yra išbandę savo jėgas artimoje profesinei veikloje. Likusios moksleivių dalies profesijos pasirinkimo racionalumo lygis yra žemesnis už mūsų ižvestą normą, tokiems moksleiviams būtų reikalinga papildoma psichologinė-pedagoginė pagalba konkrečiuose profesijos pasirinkimo etapuose.

Profesijos pasirinkimo racionalumo lygių lentelė (balais)

Moksleivių inicialai	Savęs vertinimas	Informuotu- mas apie pagrindines profesijos savybes	Atitikimas pagr.profesijos savybėms	Praktinis susipažinimas su profesija	Racionalumo indeksas
V.P.	77,7	20	74	72	60,9
D.J.	79,3	30	76	78,6	65,9
A.P.	70	40	76	83,8	67,4
Ž.V.	83,9	30	88	74,5	69,1
L.D.	85	10	96	88,3	69,8
N.S.	79,3	30	92	78	69,8
I.R.	87,5	40	82	76,9	71,6
J.S.	88,1	50	94	93,3	81,3
I.B.	88,1	50	98	94	82,5
T.J.	94,1	60	96	90,6	83,8
Grupės vidurkis balais ($\bar{x}$)	86,2	42,5	89,9	86,1	75,4

Lentelėje pateikti duomenys atspindi tokią bendrą tendenciją: kuo geriau moksleivis pažįsta save, tuo aukštesnis jo informuotumo apie pasirinkamą profesiją ir atitikimo jos reikalavimams lygis. Pvz., moksleivės V.P. (Tauragės I vid. m-lą) profesijos pasirinkimo racionalumo indeksas yra žemiausias tyrinėtoje grupėje ($R=60,9$), nes moksleivė nepakankamai pažįsta save, lyginant su grupės norma, jos informuotumas apie profesiją ir praktinio susipažinimo su ja lygiai gana žemi. Neaukštas ir Ž.V. (Klaipėdos XXIV vid. m-lą) profesijos pasirinkimo racionalumo lygis, kuris pastebėtas ir pokalbio metu (moksleivis pasirinko profesiją skubotai, kai nepavyko tapti ekonomikos studentu; patyręs nesėkmę humanitariniuose moksluose, pasirengęs bandyti laimėti tai-komojoje matematikoje...). Šiems ir panašioms moksleiviams reikėtų sudaryti galimybes pirmiausia geresnio savęs pažinimo ir adekvataus vertinimo įgūdžiams įgyti, kas turėtų didelę įtaką ne tik profesijos pasirinkimui, bet ir visam gyvenimui. Gana aukšto racionalumo lygio profesijos pasirinkimo pavyzdžiais

galime paminėti I.B. (Šalčininkų raj. Eišiškių I vid. m-lą), T.J. (Klaipėdos VI vid. m-lą) ir kt.

Išvados

1. Mūsų tyrimai parodė, kad „Fukujama-test“ gali būti taikomas Lietuvos studentų ir moksleivių profesijos pasirinkimo racionalumo tyrimams, atsižvelgiant į Respublikoje susidariusias profesijos pasirinkimo ir profesinio orientavimo sistemos ypatybes.

2. Nors humanitarinių specialybių studentų profesijos pasirinkimo racionalumo vidurkinis lygis yra pakankamai aukštas, pastebima nemaža asmenų (apie 25%), kuriems būdingi dideli nukrypimai nuo bendrojo lygio. Į tokius atvejus turėtų būti nukreiptos pedagoginės pastangos, pirmiausia skiriant daugiau dėmesio besirenkančiojo profesiją adekvatesnio savęs ir profesijos pažinimo ir vertinimo problemoms.

3. Kelia susirūpinimą pastebėti žymūs moksleivių ir mokytojų asmenybės savybių vertinimo skirtumai, ir tai, kad mokytojų vertinimai čia dažniausiai yra aukštesni už moksleivių savęs vertinimus. Mūsų metodika neleido nustatyti šio reiškinio priežasčių, bet galima spėti, kad mokytojai tebeturi ankstesnes nuostatas kuo aukščiau vertinti moksleivių savybes siekiant padėti jiems patekti į aukštąsias mokyklas. Reikalingos pedagoginės priemonės, kurios užtikrintų tiek moksleivių, tiek mokytojų asmenybės savybių vertinimo didesnę adekvatumą.

Mūsų manymu, šie tyrimai gali suteikti pagrindą tolimesniems ne tik humanitarinių, bet ir kitų profesijų pasirinkimo tyrimams. Mes Klaipėdos universitete naudojamesi šiame tyrime gautais duomenimis siekdami padėti kandidatams į technikos ir jūrines specialybes kuo racionaliau pasirinkti profesiją.

* * *

1. Lietuvių enciklopedija. T. 24. – Bostonas, 1961.

2. D. Bercznevičienė. Profesinis orientavimas ir atranka Lietuvoje 1922–1937 m. – Tarybinė mokykla. – 1989. Nr. 3. P. 37–39.

3. В. А. Рыжов. Профессиональная ориентация и подготовка кадров в Великобритании. – М., 1991.

4. L. Jovaiša. Profesinio orientavimo pedagogika. – K., 1978.

5. S. Kregždė. Profesinio kryptingumo formavimosi psichologiniai pagrindai. – K., 1988.

6. H. Galkytė. XI klasės mokinių sugebėjimo analizuoti savo tinkamumą pasirinktai profesijai tyrimas // *Asmenybė ir profesinis orientavimas / Resp. konf. medžiaga* – V., 1974. – P. 55–57.
7. V. Voveris. Būsimųjų pedagogų atranka, rengimas studijoms / *Disert.-mokslinis pranešimas ped. m. kand. moksliniam laipsniui įgyti*. – V., 1992.
8. Г. Б. Рычкова. Готовы ли выпускники к продолжению образования? // *Советская педагогика*. – 1990. – № 9. – С. 32–37.
9. J. Heywood. *Assessment in Higher Education*. – London. – 1974.
10. Fukuyama Sh. *F-test for appraising the ability to choose methodically among occupations*. Ashiya, Hyogo, Japan: Ashiya College Press, 1977 (1st ed.); 1980 (2nd ed.); 1984 (3rd ed.).
11. Fukuyama Sh. *A comparative study of the vocational guidance at junior high schools in Hawaii and Japan*. Ashiya, Hyogo, Japan: Ashiya Univ.Press., March 1974; *A Comparative study of the vocational guidance at high schools in New York and Tokyo*. Ashiya, Hyogo, Japan: Ashiya Univ.Press, March 1977.
12. С. Фукуяма. Теоретические основы профессиональной ориентации. – Изд-во МГУ, 1989.
13. Укке Ю. В. Диагностика сознательности выбора профессии у японских школьников // *Вопросы психологии*. – 1990. – № 5. – С. 150–157.
14. Укке Ю. В. Тест Фукуямы на определение осознанности выбора профессии японскими школьниками // *Педагогика*. – 19920. – № 5–6. – С. 99–105.
15. A. Jacikevičius. Kai kurios studentų-būsimųjų pedagogų sąvejos vertinimo ypatybės // *Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų mokslo darbai. Psichologija*. V., 1984. – P. 3–13.